

II. KORSZAK.

II. Az unitárius egyház küzdelmei a református fejedelmek alatt.

1605–1691.

16. Bocskay István.

(1605–1606)

Erdély legelőkelőbb főura volt. Vallására nézve református, de megértő és türelmes a más vallásuakkal szemben. A Báthory Zsigmond uralkodása idejében, hogy a magyarság a török iga alól megszabadulhasson, sürgette Erdélynek az anyaországhoz való csatlakozását. Emiatt el kellett hagynia hazáját s Prágába ment, ahol egy ideig a Rudolf császár tanácsadója volt. Itt szomorú tapasztalatokat szerzett. Átlátta, hogy a császári udvarral lehetetlen a magyarság egyesítését megvalósítani; mert ott teljes magyarelles szellem uralkodik. Vallásilag pedig a protestánsizmus megsemmisítése árán a katolicizmus uralomra juttatása a főcél. Ez a kettős irányzat, melynek szomorú emlékü harcosa volt Magyarországon *Belgiojoso*, Erdélyben *Básta*, elvette kedvét az udvari élettől. Csalódva tért vissza biharmegyei ősi várába. A Básta rémuralma alól sokan ide menekültek. Ezek a hontalan bujdosók felszólították, hogy vegye kezébe az események irányítását s mentse meg a veszendőbe ment alkotmányt és lelkiismereti szabadságot. Bocskay engedett e felszólításnak, amiért magára vonta *Belgiojoso* haragját, aki hadsereget küldött ellene. Evvel a kocka el volt vetve.

Bocskay kibontotta a politikai és vallási szabadság zászlóját. Csatlakozásra szólította fel a magyar nemességet. Megnyerte zászlója alá a tiszavidéki szabad hajdukat, valamint a császári seregben harcoló zsoldosokat. Vitéz hadsergével szembeszállt *Belgiojosóval* s *Álmosd* és *Diószeg* között szét-

verte a császáriakat. E fényes diadal hatása alatt az erdélyiek 1605-ben fejedelmükké választották. Bocskay győzelemről-győzelemre haladt lelkes seregével. Meghódította Felsőmagyarországot s már Ausztriát is fenyegette. E nehéz helyzetben Rudolf kénytelen volt békealkudozásba kezdeni, amelynek eredménye lett 1606-ban a *bécsi béke*, amely biztosítja Magyarországon az alkotmányos és a lelkiismereti szabadságot; Erdélyre pedig helyreállítja és elismeri az önálló fejedelemséget.

Erdélyre a Báthory Zsigmond önkényes és Básta rémuralma után szebb napok virradtak. Bocskayval ismét a kis ország rendei által szabadon választott fejedelem és pedig református, került a trónra, aki nem családi és személyi érdekektől vezéreltetve, hanem országa és népe javát munkálva, szolgálta hazáját. Megesküdött az alkotmányra, mely a négy „recepta religio“ szabadságát biztosította. Ez esküje értelmében igyekezett mindenik vallásfelekezetnek igazságot szolgáltatni. A protestánsok megszabadulva attól a félelmetes nyomástól, amely nem csupán szabadságuktól fosztotta meg, de már lételüket is fenyegette: hozzá kezdtek a szervezkedéshez. Ebben a munkában a legtöbb siker koronázta a református egyház igyekezetét, amely a fejedelem védőszárnyai alatt „orthodoxa ecclésiának“ ismertetett el s ezáltal mintegy hivatalos egyházi jelleget kapott.

Azonban az unitárius egyház is igyekezett összeszedni magát. *Thoroczkai* Máté püspök a szabadság első sugarainak megjelenésére elhagyta a torockói bányákat. Most már nem volt oka félni a Básta bosszujától. Azonban a hit- és lelkiismereti szabadságnak veszélyes ellenségeit: a jezsuitákat még mindig itt találta. A gyűlölt önkényuralomnak eme katonái és a vallási békének esküdt ellenségei még akkor is itt maradtak, amikor már minden külső támaszukat elveszítették. *Thoroczkai* Máthé unitárius és *Tasnády* Mihály református püspökök támogatva a lelkészek sokaságától, heves harcot indítottak a jezsuiták ellen; szemükre vetették azt a sok szenvedést, megaláztatást, igazságtalan üldözést, amelyet türelmetlenségük okozott az ország lakóinak. A fejedelem eleinte védelmébe vette a jezsuitákat s csupán az általuk elkövetett igazságtalanságokat igyekezett orvosolni. De amikor az a gyanu merült föl ellenük, hogy az ország és a fejedelem ellen szövetkeztek: akkor Bocskay őket kitiltotta az országból.

A fejedelem igazságérzetének szép bizonyítéka az, hogy Erdélybe jövele után azonnal Kolozsvárt a főtéri templomot, iskolát és más egyházi javakat, melyeket Básta a jezsuitáknak

adott volt, visszaadta az unitáriusoknak. Thoroczkai Máthét püspöki hivatalában megerősítette s ez által alkalmat adott arra, hogy ez a kiváló tehetségekkel és tulajdonságokkal megáldott főpap egyháza újraépítését munkába vehesse. Bujdosásából hazatérve, szomorú állapotban találta az egyházat. A papok Kolozsvárról elmenekültek. A megfélemlített hiveket nem volt aki lelkesítse. Csupán a szász pap tartott istentiszteleteket, de ezen kívül az egyházi élet szünetelésben volt. Dézs és Torda romokban hevert. Thoroczkai Máthé erős kézzel fogott hozzá az újraépítéshez és szervezéshez s ha Dézs el is vészett az unitarizmusra nézve, de Tordát sikerült helyreállítania. Határozatot hozatott arra nézve, hogy az egyházi gyűlések Kolozsvárt, Tordán és Székelykeresztúron felváltva tartassanak. Tizenöt évre terjedett püspöksége alatt kifejtett erélyes munkássága által sikerült új erőt önteni az unitárius egyházba, hogy a következő súlyos megpróbáltatásokat kiállhassa.

Azonban mellette elismerés illeti Bocskay István fejedelmet, akinek igazságos és szabad szellemű uralkodása tette lehetővé a romok eltakarítását. Sajnos, hogy ez a nemes és bölcs uralkodó, aki új korszakot jelöl Erdély történetében, két évi uralkodás után, 1606 december 29-én Kassán meghalt. Kivánsága szerint porait Gyulafehérvárra szállították. Utközben Kolozsvárt az unitáriusok azzal rótták le iránta érzett hálájukat, hogy a főtéri nagy templomukat készséggel nyitották meg a halott fejedelem előtt. Itt zajlott le a nagy halotthoz méltó temetési szertartás, ahonnan Kolozsvár lakossága, felekezeti különbség nélkül, sirva kísérte a Gyulafehérvár felé vezető útra. 1607 február 20-án temették el Gyulafehérvárt.

17. Bethlen Gábor és a szombatosság.

Bocskay halála után a *Rákóczi Zsigmond* (1607—1608) uralkodása következett, ami alig egy évig tartott s vallási tekintetben lényegesebb változást nem hozott. A négy bevett vallás szabadsága biztosított, de a jezsuiták újból kitiltattak az országból azzal, hogy ez a szerzet soha többé az országba be ne vétessék és senki e szerzet tagjait se házában, se birtokán ne tarthassa. A Rákóczi fejedelemségét Rudolf császár nem nézte jó szemmel, hanem helyette *Báthory Gábort*

(1608—1613) tette Erdély kormányzójává. Somlyai Báthory Gábor születésére nézve római katolikus volt, de ecsedi Báthory István udvarában növekedett, aki esküvel kötelezte a református vallás megtartására. Azonban ez az ingatag jellemű fejedelmi sarj, amikor a császártól remélte a fejedelemség elnyerését, akkor megígérte, hogy a római katolikus vallást úgy helyreállítja, amint az Báthory Zsigmond idejében volt. De amikor a császárban csalódott, akkor a református hajdukra támaszkodott, akik azzal a kikötéssel támogatták, hogy az eretnek unitáriusokat és a bálványimádó pópistákat üldözze és tanítóikat az országból űzze ki. És ő ezt meg is ígérte. Igéretét csak annyiban tudta megtartani, hogy a reformátusoknak kedvezett és előnyöket nyújtott az unitáriusok hátrányára; a katolikusokat meg valóban üldözte. Így mindjárt uralkodása kezdetén országgyűlési határozatot hozatott arra nézve, hogy Kolozsvárra református prédikátort vihesse-
nek, amely város pedig 1568 óta teljesen unitárius volt. A kevés számú reformátusok eleinte magánházaknál tartották istentiszteleteiket, amíg a fejedelem az Óvárban levő templomot nekik átadta. Emellett református hajdukat telepített be. Megerősítette még a református vallást Dézsen, Tordán, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, stb. Fejedelmi támogatásával a református vallás a négy recepta religio közül még jobban kiemelkedett, megerősödött és virágzásnak indult.

Még erősebb támogatásban részesült a református vallás az utána következett fejedelem: *Bethlen* Gábor (1613—1629) részéről. Lelkileg buzgó református volt. De emellett politikai érdekek is a református egyház erősítésére indították. Trónja és országa erejét látta abban, ha a nyugati kereszténységgel szoros kapcsolatot tart. Az unitárius vallás erre még akkor nem lett volna alkalmas. Erdélyen és Lengyelországon kívül nem voltak barátai. Sőt, türelmetlenséggel fogadták az egy Istenség hitét. Most török, majd zsidó hitnek nevezte az elfogultság. Természetesnek látszik tehát, ha Bethlen Gábor Erdélyt egészen reformátussá igyekezett tenni, amely vallásnak külföldön sok barátja és erős összeköttetései voltak. Az unitáriusok helyzetét még nehezebbé tette az a belső viszály, amelyet a *szombatosság* idézett elő. Ez a vallási tévelygés azért volt annyira romboló hatással az unitárius egyházra, mert 1616-ban meghalt Thoroczkai Máthé püspök, aki erős kézzel még ellene tudott állani a szorványosan megindult zsidózó irányzatnak. De utána *Rádeczki* Bálintot (1616—

1632) választották meg az unitáriusok püspöknek, aki lengyel származásu lévén, nem tudott jól magyarul. Nem tudta az unitárius hitelveket kellően kidomborítani s azoknak a szombatos vallástól való különbségét tisztán kimutatni. Így a kettőt sokszor összezavarták s a szombatosság címén az unitáriusokat is üldözték.

A szombatosság régi keletü eltévelyedése a vallásos vakbuzgóságnak. Még 1588 körül találta ki Ósi András, egy udvarhelyszéki szenterzsébeti vagyonos székely birtokos. Unitárius volt, de három fiát egymásután elveszítve, bánatos lelkére a bibliában keresett vigasztalást. És amint az egykori krónikásunk megjegyezte: „Addig olvasá a bibliát, míg szépen kitalálta a szombatos vallást.“ Azt Udvarhely- és Maroszéken levő birtokain nagy buzgósággal kezdette terjeszteni. Ez a vallás nevét onnan kapta, mert a vasárnap helyett a szombatnapot tette ünneppé, hivatkozva az ó-testamentumra, amelyben a szombat megünneplése van parancsolva. Általában az ó-szövetség tanításait az újtestamentum fölébe helyezték, amiért zsidózóknak is mondták. A többi vallásfelekezet kebeléből is tértek át a szombatos vallásra, de mégis legtöbben az unitáriusok közül csatlakoztak ahoz. Ezért magát az unitárius vallást is rossz hirbe keverte s ürügyet szolgáltatott üldözésére. Pedig az unitáriusok állandóan tiltakoztak a szombatosság vádja ellen. Sőt 1610-ben a Kolozsvárt tartott zsinaton az egyház a szombatosokat kebeléből kizárta.

A szombatosok ellen Báthory Zsigmond még 1595-ben fellépett. Erélyesebb állást foglalt ellenük Báthory Gábor, aki 1610-ben a Besztercén tartott országgyűlésen ellenük az innovációt tiltó törvényt megújította s határozatba hozatta, hogy a következő országgyűlésre idéztessenek meg s ha vallásukat el nem hagyják, a törvény rendelkezései szerint megbüntessenek. Addig is a papok őrizet alatt tartassanak. Azonban ezeket a határozatokat nem hajtották végre.

A szombatosok igazi üldözése a Bethlen Gábor idejében kezdődik. Az 1618 évi gyulafehérvári gyűlésre maga a fejedelem tett javaslatot a szombatosok ellen. Ezen javaslat alapján elhatározták, hogy az országban a négy bevett vallásfelekezeten kívül más vallást senki sem követhet. Akik kitértek ezekből, azok kötelesek ez év karácsonyig vagy az elhagyott egyházukba, vagy valamely más vallásfelekezet kebelébe lépni. Akik ezt nem teszik, azok pátrónusaikkal együtt a törvény szigora szerint büntetessenek. Ebben a határozatban nincsen semmi, ami az unitáriusokat bánthatta volna.

Ők is hozzájárultak az abban foglaltakhoz. Azonban már a gyűlés tartama alatt szenvedélyes hangok emelkedtek az unitáriusok ellen s őket úgy tüntették fel, mint akik ellenségei annak, hogy Jézus Krtsztus az országban igazán tiszteltessék. Az ő vallásuk közelebb van a zsidó és a mohamedán valláshoz, mint az igaz kereszténységhez. Az ilyen felszólamlásoknak célja az volt, hogy a közhangulatot az unitáriusok ellen irányítsák s vallásukat a négy recepta religió védelme alól kivonják. Ez sikerült is annyiban, hogy a fejedelem még ugyanazon évben rendeletet adott ki, hogy a kérdés tisztázása céljából az unitáriusok tartsanak zsinatot. A zsinatot össze is hívták Erdőszentgyörgyre 1618 nov. 11-re. A fejedelem a maga képviselőjében *Keserüi Dajka* János ref. püspököt küldötte a zsinatra, aki nem törődve a törvénnyel, az unitárius egyház nagy sérelmére, az elnöki széket foglalta el. Így hozattak meg a szombatosok ellen a következő határozatok:

1. A szombat napnak a megünneplésével, valamint a zsidós szertartások gyakorlásával hagyjanak fel.

2. Vasárnapokon tartsanak istentiszteletet, még pedig a templomban s a „Mi Atyánkot“ beszéd előtt és beszéd után mondják el.

3. Krisztusról, az ő királyságáról és az új szövetségről tanítsanak a bevett vallások értelme szerint.

4. A keresztelést és az Urvacsora osztást gyakorolják pontosan.

5. A papok fizetésüket ne a zsidók módja szerint a termés zsengéiből s más adományokból, hanem azon mód szerint vegyék, amint ez eklézsiáinkban szokásban van.

6. Vessék alája magukat mindenekben az eklézsiái fenytéknek.

Ezekkel a határozatokkal és 300 katona kíséretében indult el *Keserüi Dajka* János a nagy vizsgálatra, megtudni, hogy kik a szombatosok s kik nem. Nemcsak Udvarhely- és Marosszékeket járta be, ahol szombatosok voltak, hanem ellátogatott Háromszékre is. Nem azt kutatta, hogy kik a szombatosok. Akik nem fogadták el a Krisztus istenségét, hanem Jézusról az unitárius felfogás szerint tettek vallomást, azokat szombatosoknak minősítette, templomaikat karhatalommal elvette, a papokat elfogatta s helyükbe ref. papokat tett. Így vesztették el az unitáriusok Háromszéken több egyházközségüket. A végén az egyházközségek megsokalták a törvénytelen eljárást. Ellene szegültek *Keserüi Dajka* Jánosnak és ki-

séretének s egyházközségeikbe be nem engedték. Így maradt meg Háromszéken néhány egyházközségünk, de ezek is a Keserői Dajka János felügyelete alá helyeztetek s egész 1691-ig a ref. püspökök fennhatósága alatt maradtak. Ezeket a törvénytelenégeket az országgyűlés is megsokalta s ezért 1622-ben Beszterczén azt határozta, hogy a szombatosok veszítsék ugyan személyüket illető vagyonukat, de csak a törvény rendes útján.

Egy másik módja az unitáriusok zaklatásának az u. n. „major pars“ jelszava alatt történt, amelyet különben Keserői Dajka János is alkalmazott. Ugyanis még 1615-ben azt a törvényt hozták, hogy ahol a templomok birtoklása miatt egyenetlenség támadna, ott a templom és iskola a többségé legyen. Ez alapjában véve igazságosnak látszó törvény miatt az unitáriusok sok veszteséget szenvedtek. Nevezetesen Erdélynek a sok háború alatt elnéptelenedett helységeibe hajdukat telepítettek be. Ezek reformátusok voltak s velük tulsulyba jutottak több egyházközségben a reformátusok s ezáltal az unitárius templomot és iskolát sajátjuknak nyilvánították, az unitárius papok helyébe református papokat tettek s így a pásztor nélkül maradt unitáriusok beolvadtak a református egyházközségekbe. Ugyancsak a szombatosság címén az unitáriusok közül elvont hívek is sok helyen tulsulyba juttatták a reformátusokat. A „maior pars“ törvény alapján tett kísérletet Gyöngyösi András kolozsvári református esperes az ottani főtéri nagy templom elfoglalására. De itt még erősebben állott az unitárius vallás, minthogy ez a kísérlet sikerülhetett volna. „Az Isten nem engedte meg azt neki, mert nem járt az Isten parancsolatjában, hogy a másét hamisan ne kívánja“, — mondja krónikásunk.

Emez ellenséges áramlatok között az unitáriusok hősi bátorsággal és önfeláldozással küzdöttek igazuk védelmében s egyházuk mentésében. Így 1618-ban, a gyulafehérvári nagy templomban Csanádi Pál kolozsvári iskolaigazgató, a fejedelem jelenlétében nagy nyilvános hitvitát tartott Geleji Katona István gyulafehérvári rektorral. Ugyanezen évben Rádeczki Bálint püspök egy Apológiát adott be a fejedelemnek, amelyben megdönti azt a sokszor hangoztatott vádat, mintha az unitáriusok török hitet vallanának s kimutatja a kettő közti különbséget. Továbbá 1619-ben kiadták Enyedi Györgynek Thoroczkai Máté által magyarra fordított Explicationes című művét, melyet annak idején Báthory Zsigmond a forgalomból kitiltott s több példányát nyilvánosan megégettette. E mű ki-

adását a fejedelem testvére s az unitáriusok pártfogója, *Bethlen István* az országgyűlésen 1620-ban kihirdette s terjesztését megengedte. Hogy a sok oldalról szorongatott hivek között a fegyelem meg ne lazuljon s a jó rend fennálljon, 1626-ban *Rádeczki püspök* többek segítségével kidolgozott és kiadott egy egyházi rendszabályt (*disciplina ecclesiastica*), amelyben a püspök, konzisztorok, esperesek, lelkészek kötelességeit írja elő.

Mindezek mutatják, hogy az unitáriusok milyen szivós ragaszkodással küzdöttek az ellenséges áramlat ellen. Azonban *Bethlen Gábor* egyénileg sem szerette az unitáriusokat. Politikájával nem tudta összeegyeztetni azok gyarapodását. Papjai pedig különféle ürügyek alatt ki akarták törölni a bevett vallások közül. Ezért bár *Bethlen Gábor* Erdély legnagyobb fejedelme volt, ki e kis országnak a külföld előtt nagy tekintélyt szerzett; ki a nikolszburgi békében a magyar protestánsok vallásszabadságát biztosította; aki fejedelmi alapítványával a református egyháznak legnagyobb jótevője volt: az unitárius egyház történetében csak olyan szomorú emléket hagyott maga után, mint bármelyik kath. fejedelem.

18. A dézsi egyezés.

Bethlen Gábor halála után özvegye *Brandenburgi Katalin* (1629—1630.) következett a fejedelmi székben. Az unitáriusok avval a kéréssel fordultak hozzá, hogy a háromszéki unitárius egyházközségeket engedje ki a ref. püspök kormányzása alól. A fejedelem-asszony ezt nem engedte meg. Azonban engedélyt adott arra, hogy maguknak külön esperest válasszanak s hitelvi kérdésekben az unitárius püspöktől függjenek.

Utánna *J. Rákóczy György* (1630—1648.) lett Erdély fejedelme. *Rákóczy Zsigmond* fejedelem fia, de anyja *Gerendy Anna* szombatos családból származott. Pályáját Felsőmagyarországon kezdte. Erős, sőt elfogult kálvinista érzelmű ember volt. Udvarában nagy befolyást szereztek a legkiválóbb ref. lelkészek és tanárok, akik többnyire külföldről jöttek be Erdélybe s a vallási türelmetlenség jellemezte őket. Ez a türelmetlenség nyomta reá bélyegét egész uralkodására. A külföldi protestánsokkal szoros kapcsolatot tartott s a linci békekötés által a magyarországi protestánsok szá-

bad vallásgyakorlatát biztosította. Itt bennt az országban a ref. egyházat erősítette s azt, mondhatni, államvallássá tette. De a kath. és unitárius egyház annál több veszteséget szenvedett alatta.

Az unitáriusok üldözésére ismét a szombatosság szolgáltatott alkalmat. Ugyanis a Bethlen Gábor által már-már elfojtott zsidós irányzatot ismételten felujította *Pécsi Simon*. Ez a férfi állítólag Pécsről került Erdélybe, Szenterzsébetre tanítónak, ahol az *Ösi András* fiait is tanította. Már itt megismerkedett a szombatos vallással. *Ösi*, fiainak halála után, Pécsit fiának fogadta s minden vagyonának örökösévé tette. Ilyen tekintélyes vagyon birtokában Pécsi külföldre ment, hogy ismereteit gyarapítsa. Onnan hazatérve, politikai pályára lépett, ahol szép siker és előhaladás kísérte szorgalmát. A különböző fejedelmek udvarában nagy befolyáshoz jutott, sőt a Bethlen Gábor idejében egész a kancellárságig felvitte s *Kornis Judith* főuri nőt vévén feleségül, Erdély kiválóbb nemes családjaival kapcsolatba került. Azonban a 30 éves háboru kezdetén a fejedelem Pécsit egy hadsereg élén a cseh-ek segítségére küldötte. Pécsi lekésett a döntő ütközetről. Ezért a fejedelem előtt gyanuba keveredett és kegyvesztett lett. Sőt a szamosujvári várba záratott. Közben felesége is meghalt. A kettős csapás súlya alatt a szombatos vallás emléke ujult fel lelkében, amelyet fényes világi pályáján könnyen felejtett. Börtönéből kiszabadulva, a szombatos vallásnak lett apostola. Mind a nép, mind a főnemesek között számos követőre talált. A szombatosság újra fellángolt s tüze az unitárius egyházat is megsemmisítéssel fenyegette.

Ugyanis az unitáriusok *Rádeczki Bálint*nak 1632-ben bekövetkezett halálával kimondották, hogy jövőre csak magyar ajku püspököt választanak, akit a köznép is könnyen megért. E határozat ellen a szász unitáriusok tiltakoztak ugyan, de a magyarok ragaszkodtak ahhoz. A *Rádeczki* halála után a kolozsvári szász egyházközség egyik papja: *Ráv Mátyás* óhajtott volna püspök lenni, de a fenti határozat miatt neki ez nem sikerült, mert a magyar unitáriusok *Csanádi Pál* kolozsvári iskolaigazgatót választották meg, aki 1632—1636-ig viselte e tisztet. Utána pedig *Beke Dániel* bordosi lelkész lett a főpásztor. (1636—1661.) E miatt *Ráv Mátyás* a kolozsvári szász ajku híveket fellázította a magyarok ellen s olyan viszályt támasztott az egyházban, hogy *Beke* egy ideig be sem jöhetett Kolozsvárra, hanem a bordosi egyházközségből kormányozta az egyházat. *Ráv Mátyást* ezért papi hivatalától

megfosztották. Ekkor a lengyelországi szociniánusokat akarta megnyerni a maga számára. Előttük azt a vádat emelte, hogy a Beke választói eltértek az elfogadott unitárius vallástól s hittanukba ujitást hoztak be. Azonban ez idő tájt a lengyelek ügye sokkal rosszabbul állott, minthogy ők valamit tehettek volna ez ügyben. Ekkor Ráv a legutolsó eszközhez fordult. Az ujitás vádját I. Rákóczy György fejedelemhez is beadta. A fejedelem és tanácsosai kaptak a kedvező alkalmon, amely ürügyül szolgálhat a gyűlölt unitáriusok megfélemezésére. Azonnal felszólították a püspököt, hogy az unitárius egyház hittanát a legközelebb tartandó országgyűlésig készítse el és adja be, hogy lehessen megállapítani, ha vajjon ujitók-e az unitáriusok vagy nem, mivel a János Zsigmond idejében való hitvallás alapján lett az unitárius vallás bevett vallás.

Az unitáriusok érezték a vihart, mely fejük felett tornyosul. Azért Tordára zsinatot hívtak (1637. július 29.) A zsinat úgy határozott, hogy az Enyedi Explicationes... című művét adják be. Azonban az óvatosabb világi férfiak befolyására oda módosították ezt a határozatot, hogy a Blandrata-féle 1579. évi hitvallást adják be. Ez a hitvallás került a fejedelem útján az 1638. évi gyulafehérvári országgyűlés elébe. Az országgyűlés a kérdést nem tárgyalta, hanem a maga kebeléből egy birói hatáskörrel felruházott bizottságot küldött ki, hogy az az ügyet minden részletében vizsgálja meg s úgy mondjon ítéletet. A bizottság összejövetelének helyéül Dézs, idejéül pedig ugyanaz év július 1. napja jelöltetett meg. Erre mind a vádlókat, mind a vádlottakat megidézték. Hét napig tartó tárgyalás után megállapította a bíróság, hogy a Ráv Mátyás vádjai alaptalanok, mert az unitárius egyház nem ujitó, hanem a János Zsigmond korabeli hitvallási alapon áll. Egyesek civódásaiért vagy tévelygéseikért nem lehet az egyházat felelősségre vonni. Az egyházban keletkezett viszály lecsendesítése céljából pedig egy egyezés jött létre, amelyet *dézsi egyezésnek* (Complanatio desiana) nevezünk. Ez egyezés főbb pontjai ezek:

1. Az unitáriusok kötelesek Jézus Krisztust isteni tisztelettel imádni. Nem úgy, mint a legfőbb, örök Istent, hanem mint aki hatalmát az Atyától kapta. Könyörgéseikben egyenesen (directe) segítségül hívni.

2. A kis gyermekeket az Atyának, Fiunak és Szentléleknek nevében tartoznak megkeresztelni.

3. Az Urvacsora kiszolgáltatásakor a poharat a szász unitáriusok is kötelesek a résztvevő hivek kezébe adni.

4. Ráv Mátyás a mostan megállapított unitárius vallást felvévén, előbbi hivatalába helyeztessék vissza; közte és a püspök: Beke Dániel és a hozzátartozó papok s világi renden levő unitáriusok között felmerült egyenetlenségek örök feledékenységbe menjenek.

5. Az unitárius püspök minél hamarabb zsinati közgyűlést tartson, azon a mostani kiegyezést hirdesse ki. Utasítsa a papokat és mestereket, hogy magukat ahoz tartsák s aszerint prédikáljanak, tanítsanak és énekeljenek.

6. Az unitárius szellemű könyvek a fejedelemnek előzetes felülvizsgálás céljából beadandók s ezen cenzura nélkül semmiféle könyv ki nem adható.

7. Az egyház részére ezen megegyezés szerint egy káté irandó s az, mielőtt kiadnák, felülvizsgálás végett a fejedelemnek beadandó.

8. Aki a megállapított konfesszió ellen vét, legyen az egyházi vagy világi személy, azt nem a püspök és a konzisztórium, hanem a fejedelem és országgyűlés vonja felelőségre és bünteti meg.

Ezt az egyezséget I. Rákóczy György fejedelem és 57 egyházi és világi férfi írta alá. Általa az unitáriusokat ismételten arra kötelezték, hogy Krisztust imádják és segítségül hívják. A vallásos iratok cenzura alá vetésével pedig megakadályozták az egyház szabad mozgását és fejlődését. A hitvallás ellen vétkezőknek a fejedelem és az országgyűlés elébe utalásával pedig az egyház belső önkormányzatába nyultak bele, amely később sok keserű gyümölcsöt termett. Ezen határozatok mellett az unitárius vallásnak törvényileg biztosított szabad gyakorlása már csupán a papiron maradt meg; de a valóságban nem létezett. Mégis az unitáriusok a nehéz viszonyok között bizonyos megnyugvással fogadták; mert úgy érezték, hogy ezen egyezséggel a nagyobb veszély elhárult fejük fölül.

19. A dézsi egyezés következményei.

A Dézsre kiküldött bizottság a gyulafehérvári országgyűléstől az unitárius hitvallás tárgyalásán kívül megbízást kapott arra is, hogy az ismételten lábrakapott szombatosság ellen járjon el s követőit a törvény szerint büntesse meg. E megbízás alapján az államügyész bejárta Udvarhely- és Maros-

szék azon helyeit, ahol szombatosok laktak s még Kolozsvárt sem kerülte el. Mindenütt nyomozást, tanukihallgatásokat tartott. A szombatos könyveket összeszedte. Sőt tulbuzgalmában elkobozott olyan unitárius könyveket is, amelyek ellen hittanilag semmi kifogást nem tehetett volna. Ezért a kolozsvári városi tanács tiltakozott a vizsgálat ellen s azt hallatlan inkvizíciónak nevezte. Akik ellen a szombatosság gyanuja merült fel, azok idézést kaptak, hogy a dézsi bíróság előtt jelenjenek meg. Az idézésre mintegy ezeren jelentek meg, akiket mind fej- és jószágvesztésre ítélték. Innen nagy csoportokban kísérték el a különböző várakba, mint Várad, Déva, Fogaras, Szamosujvár, Kővár stb. Már a börtönök sem tudták mind befogadni a foglyokat. Ezek szabadságukat csak úgy kapták vissza, ha valamelyik bevett vallásfelekezet kebelébe tértek. A legtöbben reformátusokká lettek; mivel az volt a fejedelem vallása s a börtönökbe csak református lelkészeket engedtek be. Az áttérteket megkeresztelték. Váradon csak egy nap alatt 38-at, Dézsen 57-et kereszteltek meg.

Nem kerülték el a büntetést azok a főnemesek sem, akik a Pécsi Simon befolyására szombatosok lettek. Így Pécsit Kővár várába zárták. Vele együtt elfogták sógorát, udvari papját, négy leányát és még többet az erdélyi főuri családokból. Csak úgy szabadultak, ha áttértek. Egyedül Pécsi szabadult ki áttérés nélkül. Érette a főnemesek 12.000 forintig kezességet vállaltak. Miután kötelezte magát, hogy a szombatosságról lemond s Erdélyből el nem távozik, a fejedelem Szent-erzsébetet 70 jobbággyal élete végéig használatra neki visszaadta. Itt halt meg 1641 körül.

Nemcsak a szombatosokat érte a büntetés, hanem az unitáriusokat is. Ellenük ugyan nem léphettek fel a szombatosság címén, hanem istenkáromlás címen indítottak eljárást azok ellen, akik Jézus istenségét tagadták. Így kövezték meg a dézsi törvényszék ítélete alapján *Thoroczka*i Jánost, a Máthé püspök fiát Dézsen, feleségét pedig a piacon pellengérré állították s azután az országból kiűzték. *Csiszár* István idős polgárt szintén pellengérré állították és a városszolgák megpálcázták azért, mert azt állította, hogy a szentháromságot a niceai és a konstantinápolyi zsinaton találták ki. *Kolozsvári* Lajos Istvánt, *Makfalvi* Miklóst és Mihályt megcsapatták. *Grúz* Andrást, *Cicero* Pétert, *Török Kovács* Jánost, *Boldis* Györgyöt és *Thoroczka*i Annát arra kényszerítették, hogy az unitárius templom előtt zsákba öltözve, térden állva kövessék meg az Istent.

De az unitáriusok igazi üldözése csak ezután kezdődött. Mihelyt a dézsi törvényszék működését befejezte, azonnal biztosokat (commisarius) küldöttek ki a Székelyföldre, hogy a szombatosok áttérésével vizsgálatot tartsanak s a megváltozott létszám arányában a templomok hovatartozandósága felett intézkedjenek. A szombatosok többnyire a református vallást vallották magukénak, még akkor is, ha lélekben nem tartoztak hozzá. A kiküldött vizsgáló biztosok az unitárius hiveket sem kimélték. Erőszakkal, fenyegetéssel kényszerítették vallásuk elhagyására olyanokat, akik soha szombatosok nem voltak. A biztosoknak segítségükre voltak a református nemesek, akik jobbágyaikat fenyegetéssel térítették a saját vallásukra. Ilyen formán a lélekszám sok helyen a reformátusok javára megváltozott, aminek az lett a következménye, hogy a templomot és iskolát a „major pars“ címén az unitáriusoktól elvették anélkül, hogy valami kárpótlást kaptak volna helyébe. Elvették Hidvégen, Kálban, Kissolymoson, Bözödön, Bözöd-ujfaluban, Ujszékelyen, Muzsnán és Fehérvárt. Hiába kértek az unitáriusok kárpótlást elvett javaikért. Ahelyett arra kényszerítették, hogy a református papoknak fizessenek kepet, templomok és papi lakások építésében nekik segédkezzenek. Ilyen viszonyok között egyik ezen korbéli panasziratban nem ok nélkül irták az unitáriusok a reformátusoknak: „Ha eő kegyelmék Evangelikusoknak tartják magokat, ne külső világi erőszakkal, hanem az Evangeliumnak hirdetése által tériccsék az embereket az Sz. apostoloknak példájok szerint.“

A külső erőszak mellett *irodalmi téren* is erős harc indult meg az unitáriusok ellen. Ennek vezére *Geleji Katona István* volt, akit időközben püspöknek választottak. Több könyvet adott ki az unitáriusok ellen, amelyekben különösen *Enyedi György* ismert munkája ellen kél ki s ír róla olyan hangon, amely a XVI. század elfajult hitvitáinak durva hangját messze tulszárnyalja. Ugyanilyen hangon ír az unitáriusok erkölcsi életéről, mintha azok minden isteni és emberi törvényről megfeledkezve, csak a bűnben gyönyörködtek volna. Holott az igazság az, hogy az unitáriusok ez ellenséges viszonyok között annál jobban vigyáztak erkölcsi életük tisztaságára.

Mindezekkel szemben az unitáriusok tehetetlenül állottak. A dézsi egyezkedésben rájuk erőszakolt cenzura bilincsekbe verte hitüket, lelkiismeretüket és tollukat. Amikor a dézsi egyezkedésben kikötött kátét megirták s azt a fejedelem elébe terjesztették, ez éppen *Geleji Katona Istvánnak* adta ki

cenzurázás céljából. A vizsgálat lesújtó volt s kiadása nem engedtetett meg, mivel a keresztényi tudománynak sok szükséges részét elmellőzte, így egyebek mellett „Krisztus istenségét nem fejezte ki határozottan és nem tanítja azt, hogy egyenesen, közbevetés nélkül imádni kell, mint aki idvezítheti és el is kárhoztathatja az embert“. A kiméletlenül működő cenzurán kívül nyomdájuk sem volt az unitáriusoknak, mert a kolozsvári Heltai-féle nyomda időközben a reformátusok kezére jutott.

Ilyen körülmények között az unitárius egyház mind szűkebb területre szorult. Elveszítette Dézsessel együtt a belső szolnoki egyházközségeket. A Székelyföldön pedig a szombatosság főhelyei, mint Szenterzsébet, Nagysolymos, Kissolymos, Bözöd, Bözödujfalu szintén a református egyházhoz csatoltattak. Ugyancsak tért veszített az unitárius egyház Kolozsvárt, ahol eddig a város 100 tagu képviselőtestülete tisztán unitáriusokból állott. Most kénytelenek voltak $\frac{1}{4}$ részt, vagyis 25 helyet a reformátusoknak átengedni s hozzájárulni ahhoz, hogy a város birája minden negyedik évben a reformátusok közül választassék, aki eddig csak unitárius volt. Kísérlet történt arra is, hogy az unitáriusoknak Kolozsvárt az Óvárban levő iskolához való törvényes jogát kétségbe vonják. De miután a János Zsigmondtól kapott, s a későbbi fejedelmektől megerősített adománylevelet az országgyűlésnek bemutatták: ez az eljárás megszűnt.

Elismerjük, hogy a szombatosságnak nagy része volt azokban az üldözésekben, amelyek Bethlen Gábor s I. Rákóczy György fejedelmek alatt érték az unitáriusokat. De mégis különösen ez utóbbi idejében megindult politikai, egyházkormányzási, irodalmi harcok és törvénytelen erőszakoskodások eredményezték azt, hogy az egykor egész Erdélyt felölelő unitárius egyház csaknem a mai területre szorult vissza.

20. A szociniánusok üldözése Lengyelországban.

Mialatt Erdélyben irtó háboru folyt az unitáriusok ellen, azalatt Lengyelországban is megindult a vihar a szépen fejlődő és virágzásnak indult szociniánusok ellen. Amint számban, anyagi és szellemi erőben gyarapodtak: úgy növekedett ellenségeiknek a száma. A szociniánusok ellen vezetett hadjáratnak vezérei a jezsuiták voltak.

A pusztító vihar kitörését két szerencsétlen eset előzte meg. Az egyik Podolia, Biesk nevű városában történt. Itt egy *Tisbovicius* János nevű, szociniánus ember városgazda volt. Ellenségei avval vádolták, hogy számadásait nem vezette hűségesen. Esküt követeltek tőle. A vádlott kész volt az esküt letenni; de hite szerint az egy, mindenható és mindent tudó Istenre. Ellenségei pedig azt követelték, hogy a szentháromságra esküdjék s egy keresztet adtak a kezébe, amelyen Jézus alakja is rajta volt. A szerencsétlen ember felindulásában megfélekedett arról a tiszteletről, amellyel minden felekezet vallásos jelvénye iránt tartozunk. A keresztjelvényt a földre dobta. De aztán meggondolatlanságáért sokszorosan meglakolt. Cselekedetét a szentháromság meggyalázásának minősítették s ezért arra ítélték, hogy nyelve kivéttessék; kezei és lábai vágassanak le s végül feje vétessék. A levágott tagok égettessenek meg. Ezt a szörnyű ítéletet 1611-ben Warsóban végre is hajtották.

A másik eset Rakowban, 1638-ban történt. Itt, ahol a szociniánusoknak virágzó iskolájuk volt, két gondatlan tanuló a város végén levő keresztet dobálni kezdte. Addig dobálta, míg a keresztről Jézus alakja leesett. Ezért a rossz cselekedetért a két tanulót mind szülőik, mind az iskola előljárósága érdemük szerint megbüntette. De a krakkói kath. püspök nem elégedett meg e büntetéssel. Azt állította, hogy a tanulók cselekedete az iskolában elsajátított szellemnek az eredménye s azért követelte a főiskola bezárását. Ezen a követelésen még a többi protestáns felekezetek tagjai is megbotránkoztak, mert olyan esetet láttak benne, amelyet más alkalommal velük szemben is alkalmazhatnak. Ezért országgyűlés elé került a dolog. Itt a protestáns képviselők lelkiismeretét avval az okoskodással altatták el, hogy a reformátusok és katolikusok a szentháromság hitében teljesen egyetértenek. A szociniánusok ezt a közös hitet sértették meg s így közös ellenségről van szó. Így aztán beleegyeztek abba, hogy a szenátus intézze el ezt az ügyet. A szenátus a vádlottak kihallgatása nélkül hozta meg szigorú ítéletét. E szerint a szociniánusok rakowi főiskoláját, templomát bezárták, könyvnyomdáját elvették s ezeknek újból való megnyitását halálbüntetés terhe alatt megtiltották. A papokat és tanárokat pedig, mint bűnrészeseket, az országból kiűzték.

A megindult vihar tovább száguldott s romot és pusztulást hagyott maga után. *Kissiliev* és *Bereczeskó* nevű városokban templomaikat és iskoláikat 1644-ben bezárták. *Schlich-*

tingiust 1647-ben kiadott konfessziójáért az országból száműzték s konfesszióját nyilvánosan megégették. *Sandecz* városát 1656-ban 3000 főnyi népiömeg rohanta meg. Felégette, az unitáriusokat legyilkolta. Ugyanez a sors érte *Czarkow* városát is, ahol a *Wisszováthi* és *Lubienszki* becses könyvtárai a féktelen rombolás martalékaivá estek,

A végső csapást *János Kázmér* lengyel király mérte a szociniánusokra. Ő azt a fogadást tette, hogyha a protestáns svéddek ellen indított háboruját szerencsésen bevégezi: országból az összes eretnekeket kiüzi. De mégsem merészkedett az összes protestánsok ellen az irtóhadjáratot megindítani, mivel a protestáns dán király s a brandenburgi fejedelem szövetségesei voltak. De a már megtört szociniánusokkal könnyű volt elbánni. Azt fogták rájuk, hogy titkon a svéddekkel szövetkeztek. Egy *Karwat* nevű jezsuita az 1658. évi országgyűlésen azt az indítványt tette, hogy Isten segédelmét, mellyel a lengyel sergeket győzelemre vitte, avval hálálják meg, hogy a szociniánusokat semmisítsék meg. Ez indítványra az országgyűlés kimondta, hogy a szociniánus tanokat sem a tulajdonképpeni Lengyelországban, sem Litvániában, sem a hozzá tartozó országokban terjeszteni senki ne merészelje. E hitet vallókra, terjesztőire és pártfogóira halálos büntetést szabott ki. Kegyelemből azonban annyit megengedett, hogy akik más vallásra térni nem akarnak, azok 3 év alatt vagyoni ügyeiket rendezzék s akkor hagyják el az országot. Azonban a három évből a következő évben már egyet elvettek s az országgyűlés kimondta, hogy vagy térjenek át a katolikus vallásra, vagy 1660 július 10-éig hagyják el az országot; mert azon túl semmi törvény nem védi őket. Most a jezsuiták azt hitték, hogy e megtört néppel tettségük szerint bánhatnak. Ezért még egyszer meghívták őket Krakkóba egy utolsó alkudozásra. Azonban a szociniánusok ezt csupa gunynak tekintették s nem jelentek meg. Csupán a *Szocinus* *Fausztusz* unokája, *Wiszowáti* ment el a meghívásra. Ott olyan hősiezen védelmezte hitsorsosait, hogy egy katolikus pap nyilatkozata szerint: „ha a pokol szülöttei mindnyájan eljöttek volna, akkor se védelmezhetnék volna vallásukat oly eréllyel, mint ez az egy“.

A szociniánusokra ki volt mondva a halálos ítélet. Választaniok kellett a száműzetés és a katolikus vallásra térés között. Voltak, akik nem mertek szembe nézni a száműzetés bizonytalanságaival. Ezek szinleg áttértek a katolikus egyházba, de lelkükben megtartották vallásos meggyőződésüket.

Sokan voltak olyanok, akik vallásos meggyőződésüket semmiért fel nem áldozták. Inkább elhagyták hazájukat, mint vallásukat. Ezek vagyonukat eladták s különböző csoportokban utra keltek a világ különböző tájai felé. Sokan Németországban, a brandenburgi fejedelemségben, Németalföldön és Svájcban találtak menedéket. Egy 380 tagból álló csoport Magyarország felé vette útját. Hogy sorsuk annál szomorubb legyen, a határon rablók támadták meg, akik mindenükből kifosztották őket. Egy részük Magyarországon maradt s ott két nemes lelkű főúr: *Tököly István* és *Rédey Ferenc* pártfogása mellett letelepedtek. A másik rész, mintegy 30—40 család, 2 pap vezetésével Erdélybe jött, ahol az unitáriusok testvéri szeretettel fogadták. Különböző helyeken telepedtek le: Bánffyhunyadon, Bethlenben és Ádámoson. A legtöbben Kolozsvárt maradtak, ahol önálló egyházközséget alkottak s a magyar unitárius püspök fennhatósága alatt állottak. Ugyanitt a belső Monostor-utca délre fekvő során vásároltak egy házat, melynek utcai részét imaháznak használták, hátsó része pedig lelkészi lakásul szolgált. Ez a lengyel egyházközség 1793-ig maradt fenn, amely ideig istentiszteleteiket lengyel nyelven tartották, jegyzőkönyveiket s számadásaikat is úgy vezették. Utolsó lelkészük *Száknovics Izsák* volt. Ekkor beolvadtak a magyar unitárius egyházba. Azok, akik Németalföldre mentek, az ottani remonstráns és kollegiánsokkal egyesültek. A Brandenburgba vándorlottak pedig az evangélikus egyházba olvadtak bele. Egy ideig fenntartották a kapcsolatot az erdélyi hitrokonaikkal.

Az Erdélybe szakadt lengyel szociniánus családokból több kiváló unitárius ember került ki, akik jó szolgálatokat tettek a magyar egyháznak. Lászlóczki-, Sinczki- és Kézsmárki-családok ma is őrzik a számüzött lengyelek emlékezetét. Míg az Augusztinovics- és Gejzanovics-családok kihaltak. A rákowi kátét is sok ideig tanították iskoláinkban.

21. Az önálló fejedelemség leghanyatlása Erdélyben.

I. Rákóczy Györgynek 1648-ban bekövetkezett halála után fia: II. *Rákóczy György* (1648—1660) következett a fejedelmi széken. Szép örökséget kapott atyjától s különösen református hitsorsosai nagy reményekkel néztek uralkodása elébe. Azonban részint az idők változása, részint az ő sze-

rencsétlen politikai magatartása megsemmisítette ezeket a reményeket. II. Rákóczy György szakított elődei politikájával. A vallás és az alkotmány védelme helyett a saját hatalmát igyekezett növelni. Nem elégedett meg az erdélyi fejedelemséggel, hanem a lengyel királyságra vágyott. Ez a nagyra-vágyás indította arra, hogy a törökök tudta nélkül a svéd—lengyel háborúba beleavatkozzék. Evvel a beavatkozással meg-ingatta a saját trónját s lejtőre juttatta az erdélyi fejedelemséget. A könnyelműen kezdett háborút elveszítette. A török porta megfosztotta a fejedelemségtől. Ekkor benn az országban meghasonlás történt, mert némelyek a török, mások a német fennhatóságot látták előnyösebbnek. Két párt keletkezett az országban, u. m. a német és a török párt. A törökök előbb *Rhédei* Ferencet, majd *Barcsai* Ákost ültették a fejedelmi trónra. De a hatalomhoz görcsösen ragaszkodó II. Rákóczy György a törökök ellen folytatott harcban Gyalu és Fenes között súlyos sebet kapott. Innen Nagyváradra szállították, ahol 1660-ban meghalt. Evvel nem szűnt meg az országban dúló belviszály. A németekhez szító párt Barcsay ellenében *Kemény* Jánost választotta meg fejedelemnek, aki német segítséggel Erdélyt elfoglalta s Barcsait megölette. Ennek megbosszulására *Ali* budai basa nagy török és tatár sereggel Erdélybe tört. Utjában mindent felperzselt és összerombolt. A lakosság részint elmenekült a lángok közül, részint pedig rabságra hurcolták. Erdély, amely hosszú időn keresztül a magyar protestáns vallásszabadság és az alkotmány véd-bástyája volt, romhalmazzá változott. *Kemény* János egy évi uralkodás után, a csatában, 1662-ben elesett s helyét a török segítségével I. *Apafi* Mihály (1661—1690) foglalta el. Bár uralkodása alatt csendes idők következtek Erdély földjén s bár minden áron igyekezett Erdély önállóságát biztosítani, hogy azt fiára hagyhassa: ez neki még sem sikerült. Meghalt 1690-ben. Vele megszűnt az az erdélyi fejedelemség, amelyet *János Zsigmond* alapított s amely Erdély történelmének a legszebb lapjait foglalja magában.

Az erdélyi fejedelemség ingadozásával egy időben Magyarországon is sötét felhők tornyosultak a protestántizmus felett. A vallásszabadságot biztosító békekötéseket nem tartották tiszteletben. I. Leopold alatt elhatalmasodott katolikus papság és a főurak karhatalommal szedték el a protestáns templomokat s semmisítették meg a gyülekezéseket. A lelkipásztorokat pedig a Pozsonyban felállított rendkívüli törvényszék elé idézték s ha nem tértek át a katolikus vallásra,

börtönre vagy gályarabságra ítélték. Az üldözéseknek ezt a szomorú korszakát a „protestántizmus gyásztizedének“ (1671—1681) nevezik. Ezek a sötét fellegek előre vetették az árnyékkukat Erdély földjére.

Ilyen súlyos belső és külső körülmények között vallási téren bizonyos szélcsend állott be Erdélyben. A politika és a sok háború sokkal inkább elfoglalta a lelkeket, minthogy vallási kérdésekkel foglalkozhattak vagy éppen egymást üldözték volna. De annál siralmasabb állapotba jutott az ország, amelynek szenvedéseit átélték az egyházak is. A sok háború alatt elnéptelenedett az ország. Az egyházközségek papok, az iskolák pedig tanulók nélkül maradtak. Így az 1662-ik évben a kolozsvári főgimnáziumban csak hét magyar és két szász deák volt. Az országgyűléseken, amelyeken korábban a vallásügy volt a főtárgy, a politika nyomult előtérbe s a vallás is a politika eszközévé lett. A Beke Dániel püspök alakja még fel-feltűnik. Most, amint sürgeti Kolozsvárt a városi tanács szervezetének helyreállítását, amelybe II. Rákóczy György a reformátusokat már fél arányban vitte be; majd amint a Lengyelországból ide szakadt szociniánusok számára letelepedési engedélyt kér. De 1661-ben meghal. Helyébe *Járai* Jánost választották meg püspöknek, aki megválasztását alig két hónappal élte túl. A háborúk miatt még püspökválasztó zsinatot sem lehetett tartani. Emiatt az *Járai* halála után két évig üresen maradt a püspöki szék. Ekkor megválasztották *Koncz Boldizsárt* (1663—1684).

Koncz Boldizsár súlyos körülmények között foglalta el az unitárius püspöki széket. A szegénység- és nyomorusággal az erkölcstelenség kapott lábra az országban. Az unitáriusok a hosszas üldözések alatt le voltak verve, meg voltak félemlítve. Valóban prófétai erélyre és bátorságra volt szükség, hogy a romok között új élet induljon meg. *Koncz Boldizsár* erős akarattal kezdett a nagy munkához. Első feladata volt, hogy az elpusztult egyházközségeket rendbe hozza, mert jól tudta, hogy ezek nélkül nincsen egyház. Ebből a célból 1672-ben olyan törvényt hozatott, amely a népesebb egyházközségekben megtiltotta a tanítóknak a nőülést. Azonban ez a nőtlenségi tilalom kapcsolatban van egy másik, akkor érvényben volt egyházi szokással. Ugyanis az unitárius belső emberek pályájukat a tanítósággal kezdték. Legalább három évig mindenki köteles volt iskolamesterséget vállalni s csak a három év letelte után léphetett át a papságra. Így ez a tilalom csak erre a három évre vonatkozott. Ugyancsak az

egyházközségek biztosítása indította arra is, hogy letegye alapját a képviseleti alapon nyugvó egyházi gyűlésnek. Eddig t. i. az volt a törvény, hogy zsinatokon minden pap és tanító köteles volt megjelenni. Ez most nagy nehézségekbe ütközött; mert a háboruk alatt megromlott közlekedési viszonyok nagyon megnehezítették az utazást; de másfelől az egyházközségeket sem volt tanácsos teljesen pásztor nélkül hagyni. Ezért rendeletet adott ki, hogy ezentul az egyes egyházkörökből csak bizonyos számú képviselők kötelesek a zsinatokra utazni. Így indult meg a képviseleti alapon nyugvó zsinat, amely azóta részletesen kidolgozva, ma is gyakorlatban van. Ez alapon Kissároson tartották meg az első zsinatot 1669-ben. Püspöksége alatt ismét megújult a szombatosok üldözése. Apafy Mihály fejedelem az országgyűlésnek jelentést tett arról, hogy a szombatosság még mindig nem szűnt meg az országban, sőt „titkos színek alatt naponkint gyarapodik“. Ezért javasolta egy bizottság kiküldését a szombatosság ügyének tisztázására, sőt azt is kérte, hogy azoknak a szombatosoknak utódai, akik I. Rákóczy György idejében kényszerűségből a református vallásra tértek, de időközben azt elhagyták, most kötelesek legyenek a református egyházba visszatérni. Ezen fejedelmi javaslat ellen az unitáriusok nevében Koncz Boldizsár erélyesen tiltakozott az országgyűlésen. A rendek nem is fogadták el a fejedelmi javaslatot. De azért a fejedelem a régi törvények alapján a szombatosság főfészkeiben vizsgálatot tartott s sok szombatoszt perbe fogtak. Ezuttal is a „maior pars“ címén elfoglalták az unitáriusok nagyteremii templomát s néhány unitárius községben református egyházközség alakult.

Koncz Boldizsárt a fejedelem az 1670-ik évi gyulafehérvári országgyűlésen felszólította, hogy a dézsi egyezség értelmében írják meg az unitáriusok kátéjukat s azt mutassák be. Az unitáriusok elhatározták, hogy a Koncz Boldizsár által írott s kéziratban használt kátét terjesztik be, mint hitvallásukat. Ez a káté különös hangsúllyal emeli ki, hogy az unitáriusok hitvallása az evangélium alapján áll s sem többet, sem kevesebbet nem hisznek, mint amit az ujszövetség tanít. A kátét kövendi Nagy Mihály háromszékköri esperes nyújtotta be a fejedelemnek megvizsgálás céljából, avval a kéréssel, hogy kinyomatása engedtessek meg. Az orthodox cenzura avval az általános megjegyzéssel utasította el a kérést, hogy „többet kellene ahoz adni, a dologhoz mélyebben nyulni, ha ki kellene nyomtatni“. Így ez a káté is kéziratban maradt s

csak 1698-ban lehetett kinyomtatni, amikor az unitáriusoknak sikerült egy Lengyelországból ide szakadt özvegy asszony segítségével nyomdát állítani. Azóta öt kiadást ért. Az utolsó 1854-ből való. Ugyancsak irt Koncz Boldizsár még imádságokat, de azokat is csak 1695-ben lehetett kinyomtatni.

Részint a nyomda hiánya, részint a szigorú cenzura miatt szintén kéziratban maradtak árkosi *Gelei* Benedeknek imádságai és vallásos elmélkedései, melyek a legutóbbi időig kedvelt olvasmányai voltak a híveknek. *Baumgarten* Bálint Lengyelországból behívott főpap is irt egy latin nyelvű kátét, ami szintén kéziratban maradt. Valamint azok az apológiai művek is, amelyeket kiválóbb embereink a meg-megújuló református támadások ellen irtak.

Koncz Boldizsár halála után szentiványi *Márkos* Dániel (1684—1689), *Bedő* Pál (1689—1690) és kövendi *Nagy* Mihály (1691—1692) következtek a püspöki székben. Az ők püspökségük alatt nagyobb megpróbáltatások nem érték az egyházat. Egy kis szünet állott be a múlt sebeinek behegesztésére és erőgyűjtésre a jövő megpróbáltatásához.